

Alicja Ornowska

Wybrane aspekty z praktyki stosowania dozoru elektronicznego w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii

I. Wstęp

W obliczu kryzysu kary pozbawienia wolności i usilnego poszukiwania rozwiązań, które mogłyby ją substytuować, coraz więcej krajów zwraca się ku monitoringowi elektronicznemu. Także polski ustawodawca upatruje w nim panaceum na zapaść polskiej penitencjarystyki. 7 września 2007 r. została podpisana ustawa o wykonywaniu kary pozbawienia wolności poza zakładem karnym w systemie dozoru elektronicznego, której kluczowe postanowienia miały zacząć obowiązywać z dniem 1 lipca 2008 r. W dniu 26 czerwca 2008 r. Prezydent podpisał jednakże nowelizację tej ustawy, która przesunęła okres *vacatio legis* aż do 1 września 2009 r. Zarówno kształt prawny instytucji dozoru, jak i przygotowanie faktycznej realizacji nowo wprowadzonej ustawy są wysoce problematyczne. W takiej sytuacji zasadnym jest sięgnięcie do pierwowzorów legislacyjnych i dokonanie wnikliwych badań komparatystycznych rozwiązań obecnych w tych porządkach prawnych, w których dozór elektroniczny jest stosowany od kilkunastu lub kilkudziesięciu lat. Do państw, które mogą służyć pod tym względem jako wzorcowe, zaliczyć należy Stany Zjednoczone oraz Wielką Brytanię. Analiza wieloletniej praktyki stosowania monitoringu elektronicznego w tych krajach pozwala na ukazanie heterogenicznego charakteru tego środka, bogactwa sposobów jego zastosowania oraz będącego w użyciu szerokiego wachlarza rozwiązań technologicznych.

II. Podłoże i pochodzenie sankcji

Nieustająca krytyka dominującej w systemie sankcji karnych kary pozbawienia wolności skłania penologów do poszukiwań kar mogących stanowić dla niej racjonalną i skuteczną alternatywę¹. Rozbudowuje się przy tym zde-terminowane dychotomicznie systemy sankcji karnych oparte jedynie o kary izolacyjne oraz finansowe. Sięga się przy tym do sprawdzonych, aczkolwiek już zapomnianych środków prawnokarnych. Jedną z sankcji prawnokarnych, która choć odłożona przed laty do lamusa, przeżywa obecnie drugą mło-

¹ M. Tonry, *Sentencing Matters*, New York 1996, s. 173 i nast.

dość, jest kara aresztu domowego². Śledząc karty historii, nietrudno dostrzec, że była to sankcja, na którą w przeszłości stosunkowo często skazywano osoby, wobec których orzeczenie kary pozbawienia wolności byłoby niecelowe lub niewłaściwe. Tytułem przykładu warto wskazać, że karę tę swego czasu zastosowano wobec Pawła Apostoła, Galileusza czy rodziny carskiej przed ich egzekucją w 1918 r.³. Efektywne wykonanie aresztu domowego sprawiało problemy, gdyż trudno było zapewnić, by skazany na nią rzeczywiście w trakcie całego trwania kary przebywał w domu⁴. Nieustanna, a nie jedynie selektywna kontrola możliwa była jedynie w ramach instytucji więziennej. Dopiero w dwudziestym wieku zaprzęgnięcie nowoczesnych technologii w służbę prawu karnemu zaowocowało zrodzeniem się nowej sankcji łączącej permanentną kontrolę z pobytem w zaciszu domowym – dozoru elektronicznego.

Monitoring elektroniczny został początkowo zaproponowany nie jako propozycja legislacyjna, a jedynie koncepcja doktrynalna, ściśle teoretyczna⁵. Jej autorstwo przypisuje się psychologowi z Uniwersytetu Harvarda R. Schwitzgebelowi, który skonstruował urządzenie elektryczne jako narzędzie terapeutyczne do kontroli zachowań osób warunkowo zwolnionych z odbywania kary pozbawienia wolności⁶ oraz osób chorych psychicznie⁷. Dalsze badania zostały jednak zarzucone z powodu obaw przed nadmierną inwigilacją⁸, ale także niedopracowania technicznego ciężkich⁹ i zawodnych¹⁰ urządzeń.

Dopiero na początku lat osiemdziesiątych sędzia Love z Albuquerque w Nowym Meksyku, zainspirowany przygodami komiksowego superbohatera, zlecił skonstruowanie urządzenia do dozoru elektronicznego i w 1983 r. skazał osobę naruszającą warunki probacji na miesiąc elektronicznie dozowanego aresztu domowego¹¹.

² Przykładem może być Hiszpania; zob. B. Kunicka-Michałska, *Reforma kodeksu karnego w Hiszpanii, Państwo i Prawo* 2004, nr 5, s. 54.

³ A. Than, *House Arrest and Electronic Monitoring*; http://www.uta.fi/iss/monnetcentre/peripheries2/pdf/Alexandra_Than.pdf (odczyt w dniu 3 sierpnia 2008 r.).

⁴ J. Senna, L. Siegel, *Introduction to Criminal Justice*, Belmont 1999, s. 474.

⁵ D. Siedlicki, *Elektroniczne monitorowanie przestępców – nowoczesna alternatywa pozbawienia wolności*, *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 2005, s. 47–48.

⁶ R. Schwitzgebel, *Electronically Monitored Parole*, *Prison Journal*, vol. 48, no. 2, s. 34–35.

⁷ A. Wade, *The Electronic Monitoring of Offenders*; *Probation Monographs*, London 1988, s. 3.

⁸ Zarzuty te pojawiają się również współcześnie: M. Burns, *Electronic Home Detention: New Sentencing Alternative Demands Uniform Standards*, *Journal of Contemporary Law* 1992, s. 91.

⁹ M. Black, R. G. Smith, *Electronic Monitoring in the Criminal Justice System*, *Australia Institute of Criminology: Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*, no. 254, May 2003, s. 1.

¹⁰ O. Brüchert, *Modellversuch Elektronische Fußfessel. Strategien zur Einführung einer umstrittenen Maßnahme*, *Neue Kriminalpolitik*, Heft 2002, nr 1, s. 32.

¹¹ D. Lyon, *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*, Cambridge 1994, s. 42.

Przepelnienie więzień amerykańskich było wówczas katastrofalne¹², więc poszukiwano środków karnych, które mogłyby stanowić skuteczny substytut dla izolacji więziennej. Wprowadzenie dozoru elektronicznego postrzegane było jako środek mogący tę sytuację uzdrowić. Te rozbudzone nadzieje wzmocnione intensywną kampanią reklamową spowodowały, że po programach pilotażowych, m.in. w Nowym Meksyku oraz na Florydzie¹³, monitoring momentalnie rozprzestrzenił się w legislacjach większości stanów¹⁴. Do końca roku 1989 jego użycie potroiło się i dozorem elektronicznym objętych było od 12 do 14 tysięcy osób, którym warunkowo zawieszono wykonanie kary pozbawienia wolności, oraz 1300 osób warunkowo zwolnionych z odbycia kary pozbawienia wolności¹⁵. Dekadę później dozór stosowano już wobec stu tysięcy osób¹⁶. Nie należy tracić jednak z pola widzenia faktu, że ta imponująca i stale wzrastająca liczba stanowi zaledwie ułamek osób, wobec których stosowane są środki probacyjne. Wśród wszystkich skazanych, którym warunkowo zawieszono odbywanie kary pozbawienia wolności lub których warunkowo zwolniono z odbywania tej kary zaledwie 1% poddany jest dozorowi elektronicznemu¹⁷. Tym samym nie należy przeceniać sukcesu dozoru elektronicznego jako nowo implementowanej sankcji karnej. Został stosunkowo łatwo zaadaptowany w porządkach prawnych, to jednak jego wdrażanie wciąż postępuje stopniowo i systematycznie. Trudno uznać więc, że oczekiwania związane z uzdrowieniem systemu penalnego zostały spełnione¹⁸.

III. Zastosowanie dozoru elektronicznego

Monitoring elektroniczny zastąpił lub uzupełnił różnorodne, już istniejące, instytucje prawa karnego¹⁹. Niektórzy autorzy, analizując jego rolę w katalogu środków prawnych, podkreślają z naciskiem, że dozór elektroniczny nie

¹² J. Cohen, D. Nagin, G. Wallstrom, L. Wasserman, Hierarchical Bayesian Analysis of Arrest Rates, *Journal of the American Statistical Association*, December 1998, vol. 93, no. 444, s. 1260.

¹³ Opis realizacji projektów: K. Wittstamm, Elektronischer Hausarrest? Zur Anwendbarkeit eines amerikanischen Sanktionsmodells in Deutschland. Baden-Baden, 1999, s. 37 i nast.

¹⁴ J. Petersilia, A Decade of Experimenting With Intermediate Sanctions. What Have We Learned?, *Federal Probation*, vol. LXII, December 1998, no. 2, s. 4-5.

¹⁵ A. Schmidt, Electronic Monitoring – Realistically. What Can Be Expected?, *Federal Probation* 1991, nr 55, s. 47-53.

¹⁶ J. Senna, L. Siegel, Introduction..., *op. cit.*, s. 475.

¹⁷ J. Petersilia, A Decade of Experimenting..., *op. cit.*, s. 5.

¹⁸ A. K. Schmidt, Electronic Monitoring: What Does Literature Tell Us?, *Federal Probation*, vol. LXII, December 1998, no. 2, s. 11.

¹⁹ A. Litwinowicz, Dozór elektroniczny a wymiar sprawiedliwości karnej w Polsce – próba oceny z perspektywy celów kary kryminalnej, *Edukacja Prawnicza* 2006, nr 5; A. Bałandynowicz, *Probacja. Resocjalizacja z udziałem społeczeństwa*, Warszawa 2006, s. 163 i nast.

stanowi sankcji *per se*²⁰. Jest jedynie technologią, która unowocześnia kontrolę prawidłowości wykonywania kary aresztu domowego. Inni uważają ją natomiast za sankcję o autonomicznym charakterze²¹. Wydaje się, że pierwsze stanowisko jest bardziej właściwe. Nie da się bowiem pominąć faktu, iż monitoring elektroniczny powieliła konstrukcję kary aresztu domowego, która w federalistycznym systemie prawnym Stanów Zjednoczonych wcale nie ma jednorodnej konstrukcji. Tym samym pod pojęciem kary aresztu domowego (*home arrest, home incarceration*) może kryć się zarówno całodobowe przebywanie w domu (*home detention*), jak i podczas określonych pór w czasie dnia (*home confinement*), jak też między ściśle określonymi godzinami (*curfew*)²². Ta niejednorodność kary aresztu jako sankcji wyjściowej rzutuje na charakter, a co za tym idzie, dolegliwość samego dozoru elektronicznego.

Nie wdając się jednak głębiej w czysto teoretyczno-prawne polemiki, warto zaznaczyć, że dozór pojawia się jako środek karny stosowany na wszystkich etapach postępowania karnego. Jak podkreśla A. Litwinowicz, w fazie przedprocesowej znajduje zastosowanie w przypadku osób, które zostają uznane za niekwalifikujące się nie tylko do pozbawionego wszelkiego zabezpieczenia odpowiadania z wolnej stopy, ale nawet do zwolnienia za poręczeniem majątkowym i staje się wtedy alternatywą dla instytucji aresztu tymczasowego²³. Według tej autorki, wzbudzać ma o wiele mniej kontrowersji niż areszt tymczasowy, gdyż negatywny wpływ tego drugiego na psychikę podejrzanego oraz jego sytuację społeczną jest zwykle o wiele większy. Często dozór stanowi też dodatkowe zabezpieczenie przed ucieczką lub ukrywaniem się podejrzanego, gdy samo poręczenie majątkowe nie stanowi wystarczającej gwarancji, że nie będzie się on uchylał przez wymiar sprawiedliwości. W jednym z wdrożonych programów dozór elektroniczny był przedstawiany jako alternatywa osobom, które nie miały środków finansowych, by uiścić orzeczone wobec nich poręczenie majątkowe²⁴. Interesującym jest, że osoby, które skorzystały z tego programu i sprostowały wymogom dozoru elektronicznego przez dziewięćdziesiąt dni, automatycznie uznawane były za osoby, wobec których nie zachodzi już potrzeba stosowania środka zapobiegawczego²⁵.

Dozór elektroniczny może być też stosowany jako środek w przypadku różnorodnych form umorzeń postępowania w ramach instytucji tzw. diver-

²⁰ M. G o s s, *Electronic Monitoring: The Missing Link For Successful House Arrest*, *Corrections Today*, July 1989, s. 106–108.

²¹ J. B. V a u g h n, *Electronic Monitoring*, *Journal of Offender Monitoring*, vol. 2, no. 1, January 1989, s. 6–7.

²² A. K. S c h m i d t, *Electronic...*, *op. cit.*, s. 10.

²³ Tak samo: M. B l a c k, R. G. S m i t h, *Electronic...*, *op. cit.*, s. 2.

²⁴ *Ibidem*, s. 3.

²⁵ *Ibidem*.

tion²⁶. Na etapie postępowania sądowego i wymiaru kary dozór elektroniczny może być stosowany jako samodzielna kara²⁷ lub środek probacyjny wymierzany w ramach warunkowego zawieszenia wykonania kary²⁸. Jednym z najczęściej występujących zastosowań dozoru elektronicznego jest bezpośrednio substytuowanie kary pozbawienia wolności. Sąd więc skazuje oskarżonego na karę izolacyjną, po czym w ramach postępowania wykonawczego zapada decyzja o ewentualnym odbywaniu owej kary w systemie dozoru. Na tym etapie środek ten może przybrać dwojaki charakter. Z jednej strony może inicjować karę pozbawienia wolności, stanowiąc *sui generis* próbę efektywnego wykonywania tej kary. Jeśli zakończy się ona pozytywnym rezultatem, najczęściej cała kara będzie wykonywana w tym systemie. Jeżeli zaś skazany nie sprostą wymogom kary, trafi do zakładu karnego. Monitoring może jednak także finalizować odbywanie kary. Sukcesywne postępy resocjalizacyjne bowiem mogą zdecydować o skierowaniu skazanego do odbywania kary w ramach dozoru elektronicznego. Szczególnie wtedy jest to wskazane, gdy skazanemu pozostał do odbycia krótki okres kary. Przez dozór, który jest środkiem półwolnościowym, ma on możliwość odpowiedniego przygotowania się do życia na wolności, podjęcia środków, które pozwoliłyby mu na podjęcie pracy, a także ponowne nawiązanie kontaktów społecznych czy naprawienie więzi rodzinnych. Tym samym ma on możliwość samodzielnego zapewnienia sobie elementów kluczowych w newralgicznym momencie ostatecznego opuszczenia zakładu karnego, nie będąc przy tym skazanym na często nieefektywną pomoc postpenitencyjną²⁹. Niektóre legislacje stanowe przewidują wykorzystanie monitoringu jako jednego ze środków probacyjnych orzekanych obok warunkowego przedterminowego zwolnienia z wykonywania kary pozbawienia wolności. Niekiedy zaś w bardziej liberalnych stanach orzeka się go dopiero jako środek dyscyplinujący w przypadku stwierdzenia naruszeń warunkowego przedterminowego zwolnienia. Bogactwo instrumentów prawnych, jakie dozór elektroniczny substytuuje, modyfikuje lub uzupełnia, jest więc uderzające. Każde to uznać monitoring za wszechstronny i wielofunkcyjny środek karny, przydatny na każdym etapie postępowania karnego. Tym samym należy wysnuć wniosek, że dozór elektroniczny spełnił pierwszy z pokładanych w nim celów, a mianowicie, wzbogacił system penalny, który dotychczas był spolaryzowany między karę pozbawienia wolności a środki probacyjne.

²⁶ O możliwościach i rodzajach dywersji w kontekście prawno-porównawczym: M. Filar, *Criminal Justice Policies in the Cross-national Perspective in Relation to Crime Trends and Crime Prevention. Strategies, Current and Future Developments*, Toruń 1991, s. 30–35.

²⁷ M. Black, R. G. Smith, *Electronic...*, *op. cit.*, s. 3.

²⁸ J. Senna, L. Siegel, *Introduction...*, *op. cit.*, s. 475.

²⁹ M. Black, R. G. Smith, *ibidem*.

Choć dozór elektroniczny w większości stanów może być stosowany samodzielnie, to zwykle stanowi on jedynie jeden z elementów Intensywnych Programów Probacyjnych (*Intensiv Community Supervision Program*), traktowanych jako odrębną i całościową sankcję karną. Monitoring jest w nich skumulowany najczęściej z częstym nadzorem kuratorskim oraz testami moczu na obecność w organizmie osoby objętej programem alkoholu czy substancji zakazanych³⁰. Ideą przewodnią, która leżała u podstaw wprowadzenia sankcji jest efektywne dyscyplinowanie naruszeń środków probacyjnych, które często nie były należycie egzekwowane. Cechą charakterystyczną sankcji jest więc zadekretowana już nazwą intensywność nadzoru, ale także jej krótkotrwałość. Jak wskazuje się w literaturze³¹, średnia długość programu wynosiła 79 dni, a jedynie 8% przestępców poddanych było tej karze przez ponad 6 miesięcy. Skuteczność sankcji poddawana była wielokrotnym badaniom empirycznym. Rezultaty były niejednoznaczne. Badania przeprowadzone w Minnesocie³² wskazywały, że z jednej strony wykonywanie kary w postaci Intensywnego Programu Probacyjnego nie stanowiło większego zagrożenia dla bezpieczeństwa publicznego niż półwolnościowe formy odbywania kary pozbawienia wolności obejmujące pracę poza zakładem karnym. Z drugiej jednak strony więźniowie postawieni przed alternatywą odbywania kary w systemie intensywnego nadzoru a pozostaniem w więziennych murach, wybierali to drugie. W ostatecznej ocenie na korzyść zalet programu szalę przeważył jednak koszt zastosowania programu. W odniesieniu do kary pozbawienia wolności, której wykonywanie wobec jednego więźnia kosztowało wówczas amerykańskiego podatnika pięć tysięcy dolarów rocznie, Intensywne Programy Probacyjne były bez porównania tańsze. Do podobnych wniosków doprowadziły badania przeprowadzone w Pensylwanii. Stwierdzono tam, że Intensywne Programy Probacyjne przynoszą nie tylko znaczne oszczędności dla budżetu, „opróżniając pięć tysięcy więziennych łóżek rocznie”³³. Co nie mniej istotne badania te potwierdziły również wysoki procent skuteczności programu. Dowiedzenie, że aż 80% osób objętych Intensywnym Programem Probacyjnym kończy go z sukcesem, odebrało kluczowy argument oponentom implementacji sankcji do sta-

³⁰ W trzech na pięć Intensywnych Programach Probacyjnych stosuje się testy na zawartość alkoholu lub substancji zabronionych w moczu aż w ponad 50% skazań: J. Byrne, A. Lurigio and J. Petersilia, *Smart Sentencing: The Emergence of Intermediate Sanctions*, Newbury Park 1992, s. 49.

³¹ *Ibidem*.

³² E. P. Deschenes, S. Turner, J. Petersilia, *Diverting Offenders from Prison: An Evaluation of Minnesota's Intensiv Community Supervision Program*, (w:) J. Q. Marquardt, J. R. Sorensen (red.), *Correctional Contexts: Contemporary and Classical Readings*, Los Angeles 1997, s. 374.

³³ H. Sontheimer, T. Duncan, *Assessment of County Intermediate Punishment Programs*, Harrisburg 1996, s. 17.

nowych porządków prawnych, twierdzącym, iż nie można sprostać wymogom programu. Jak odkryto podczas badań, paradoksalnie zastosowanie bardziej restrykcyjnych środków w ramach programu nadzoru, w tym przede wszystkim dozoru elektronicznego, zwiększało prawdopodobieństwo jego ukończenia³⁴. Trzeba jednak bezwzględnie zaznaczyć, że na statystyki wskazujące na rzekomą wysoką skuteczność kary rozumianą jako jej ukończenie zakończone powodzeniem należy patrzeć z należąca dozą sceptycyzmu. W innych badaniach stwierdzono bowiem, iż nierzadko za ukończenie programu z sukcesem uważa się nawet odbycie kary bez dopełnienia wszystkich niezbędnych wiążących się z nią obowiązków. W ponad połowie przypadków skazany miał więc skutecznie odbyć karę mimo złamania zakazu opuszczenia domu albo zażywania środków odurzających. W 40% przypadków uznano, iż skazany odbył karę bez wykonania ciężącego na nim zobowiązania do naprawienia szkody pokrzywdzonemu przestępstwem lub bez uiszczenia kosztów nadzoru. Z badań tych wyciągnięto więc konkluzję, że wykonywanie obowiązków wynikających z programów nie jest wystarczająco stanowczo wymagane³⁵.

Intensywne Programy Probacyjne w ponad 60% przypadków orzekane są wobec osób prowadzących pojazd mechaniczny w stanie nietrzeźwości oraz tych, które posiadały lub handlowały środkami odurzającymi³⁶. Jednakże, o ile w przypadku pierwszej z grup, środek ten okazał się być w pełni efektywny, o tyle osoby z drugiej grupy, szczególnie skazane po raz pierwszy, najrzadziej kończyły program z sukcesem³⁷. Inne badania w postaci wszechstronnej ankiety w przedmiocie skuteczności sankcji przeprowadził podlegający Kongresowi organ kontrolny General Accountability Office – G.A.O.³⁸. Po raz kolejny potwierdziły one redukcję kosztów w stosunku do kary pozbawienia wolności, jaką niesie ze sobą orzekanie Intensywnych Programów Probacyjnych. Jednakże zanegowały one wysuwane w doktrynie tezy, jakoby programy nadzoru zmniejszały zjawisko recydywy. Zasugerowały przy tym, że brak korzystnego wpływu na wskaźniki powrotności do przestępstwa może bezpośrednio wynikać ze skoncentrowania się na kontroli skazanego, a nie tyle na jego resocjalizacji³⁹. Jedynie w przypadku Intensywnych Programów Probacyjnych, których elementem były środki wychowawcze czy

³⁴ *Ibidem*, s. 12.

³⁵ P. Langan, Between Prison and Probation: Intermediate Sanctions, *Science* 1994, nr 264, s. 791–794; cyt. za: J. Petersilia, A Decade of Experimenting..., *op. cit.*, s. 6.

³⁶ H. Sontheimer, T. Duncan, *ibidem*, s. 6.

³⁷ *Ibidem*, s. 12; z tym, że dozór elektroniczny, nawet stosowany samodzielnie, także najlepiej sprawdza się jako sankcja karna, gdy jest orzekany wobec osób skazanych za prowadzenie pojazdu w stanie nietrzeźwości: J. Byrne, A. Lurigio, J. Petersilia, Smart Sentencing..., *op. cit.*, s. 63–64.

³⁸ J. Byrne, A. Lurigio, J. Petersilia, *ibidem*, s. 298.

³⁹ *Ibidem*, s. 296; z badań przeprowadzonych przez Uniwersytet Maryland wyciągnięto analogiczną konkluzję: J. Petersilia, A Decade of Experimenting..., *op. cit.*, s. 6.

prospołeczne, jak terapia antyuzależnieniowa czy praca społecznie użyteczna zanotowano statystycznie weryfikowalny spadek recydywy o 10 do 20%⁴⁰.

IV. Wielka Brytania

Gdy pozycja nowo wprowadzonej sankcji w amerykańskim systemie penalnym stabilizowała się, po doświadczenia zza oceanu postanowili sięgnąć w 1989 r. Brytyjczycy⁴¹. Jak podkreśla kryminolog i niekwestionowany znawca tematu George Mair, kluczową rolę w sprowokowaniu dysput nad sensownością zaadoptowania dozoru elektronicznego odegrała żarliwa kampania wyborcza między laburzystami i konserwatystami. Każda z partii chciała być bowiem postrzegana jako skutecznie walcząca z przestępczością⁴². W literaturze podkreśla się, że wprowadzenie kary nie było motywowane kryminalno-politycznie, tylko populistycznie, i służyć miało doraźnym politycznym interesom. Zaciążyło to na nadmiernym pośpiechu w uchwalaniu podstaw prawnych oraz niedopracowaniu pierwszego projektu⁴³. W konsekwencji projekt zakończył się niepowodzeniem i dopiero po pięciu latach znów podjęto zarzuconą ideę. Tym razem rezultaty po fazie pilotażowej były dużo bardziej obiecujące, więc stopniowo rozszerzano zakres działania programu aż do objęcia nim całego terytorium.

W 2003 r. w Anglii wprowadzono Criminal Justice Act z 2003 r.⁴⁴ przewidujący przeobrażenie całego systemu sankcji karnych⁴⁵. Zamiast zestawu dziesięciu zróżnicowanych rodzajowo środków probacyjnych⁴⁶ wprowadził on jednolity generycznie *community order*⁴⁷, obejmujący możliwość orzeczenia rozmaitych obowiązków (*requirements*)⁴⁸, jak: wykonywanie nieod-

⁴⁰ Programy badawcze w Massachusetts, Oregon i Ohio: J. Petersilia, *ibidem*.

⁴¹ Ustawowe wprowadzenie sankcji przypada na rok 1991: A. Bałandynowicz, System probacji obok kar izolacyjnych propozycją nowoczesnej polityki kryminalnej, (w:) Zapobieganie i zwalczanie przestępczości w Polsce przy zastosowaniu probacyjnych środków karania. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Ustawodawstwa i Praworządności pod patronatem Marszałka Senatu RP Longina Pastusiaka, 1–2 grudnia 2003 r., Kancelaria Senatu, Warszawa 2004, s. 156.

⁴² G. Mair, Electronic Monitoring in England and Wales. Evidence-based or not?, *Criminal Justice*, vol. 5, no. 5, August 2005, s. 257–273.

⁴³ D. Siedlicki, *Elektroniczne...*, *op. cit.*, s. 15–16.

⁴⁴ Na mocy przepisów intertemporalnych stosowany jest on w całości do przestępstw popełnionych po 4 kwietnia 2005 r.

⁴⁵ M. Nellis, Electronic Monitoring and the Community Supervision of Offenders, (w:) A. E. Bottoms, S. Rex, G. Robinson, *Alternatives to Prison: Options for an Insecure Society*, Cullompton 2004, s. 224.

⁴⁶ G. Mair, *Electronic...*, *op. cit.*, s. 272–273.

⁴⁷ Explanatory Notes to Criminal Justice Act 2003, Crown Copyright.

⁴⁸ Criminal Justice Act 2003, 162 (1); por. J. Bojarski, *Prawo karne i wymiar sprawiedliwości w Anglii i Walii*, (w:) A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Filar,

płatnej przymusowej pracy, partycypowanie w przewidzianych wyrokiem działaniach, branie udziału w programach dążących do zmiany przestępczego zachowania, zakaz określonych czynności, areszt domowy, zakaz przebywania czy nakaz zamieszkania w określonych miejscach, a także poddanie się nadzorowi. Dla osób poniżej 25 roku życia możliwe jest również zarządzenie nakazu przebywania w centrach dozorowanych. Pod warunkiem zgody oskarżonego, sąd ma możliwość orzeczenia obowiązku poddania się leczeniu psychiatrycznemu, alkoholowemu oraz odwykowemu. Obecnie na mocy Criminal Justice Act z 2003 r. dozór elektroniczny jest obowiązkowo orzekany obok aresztu domowego (*curfew order*) oraz zakazu przebywania w określonych miejscach (*exclusion order*). Jedynie wyjątkowo, w ściśle określonych przypadkach, sąd może zaniechać jego orzekania. Oprócz tej możliwości dozór elektroniczny wprowadzono w formie programu Home Detention Curfew obejmującego skazanych na karę pozbawienia wolności w wymiarze 3 do 12 miesięcy, zwolnionych z zakładu karnego w okresie do dziewięćdziesięciu dni przed końcem kary⁴⁹. Program nie obejmuje osób skazanych za przestępstwa seksualne i wymienionych, innych kategorii brutalnych przestępstw⁵⁰. W Anglii, podobnie jak w Stanach Zjednoczonych, możliwe jest także wykorzystanie monitoringu elektronicznego w stadium przedprocesowym jako wzmocnienie innego środka zapobiegawczego, zwykle poręczenia majątkowego⁵¹. Możliwe jest też zastosowanie dozoru jako wzmocnienie aresztu domowego orzeczanego w stosunku do nieletnich⁵².

Kara dozoru elektronicznego cieszy się w Wielkiej Brytanii sporą popularnością. Według statystyk Home Office w roku 2002 orzeczono 9182 kar aresztu domowego połączonych z dozorem elektronicznym. Aż 20 252 skazanych skorzystało z programu *Home Detention Curfew*, z czego 93% z sukcesem ukończyło karę. Dodatkowo aż 2279 nieletnich między 10 a 15 rokiem życia było dozorowanych z tym okresie⁵³. Ponadto nieletni, wobec których orzeczono tzw. środek wychowawczo-izolacyjny w wymiarze od ośmiu do dwudziestu czterech miesięcy, mieli sposobność ukończenia sank-

P. Girdwoyń, Prawo karne i wymiar sprawiedliwości państw Unii Europejskiej, Toruń 2007, s. 332–334.

⁴⁹ Home Office, Probation Statistics, England and Wales, Crown Copyright 2004, s. 9.

⁵⁰ Dariusz Siedlicki, Elektroniczne..., *op. cit.*, s. 15–16.

⁵¹ R. Elliott, J. Airs, E. Conrad, Electronically Monitored Curfew as a Condition of Bail – Report of the Pilot, Research, Development and Statistics Directorate Home Office, Crown Copyright 2000 (<http://www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs/occ-bail.pdf> – odczyt w dniu 31 grudnia 2007 r.).

⁵² M. Black, R. G. Smith, Electronic..., *op. cit.*, s. 3.

⁵³ Wnikliwa ocena oraz dane statystyczne dotyczące tych nieletnich: R. Elliott, J. Airs, C. Easton, R. Lewis, Electronically Monitored Curfew for 10 to 15-year-olds – Report of the Pilot, Research, Development and Statistics Directorate Home Office, Crown Copyright 2000 (<http://www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs/occ-tagging.pdf> – odczyt w dniu 31 grudnia 2007 r.).

cji miesiąc lub dwa miesiące wcześniej pod warunkiem zgody na poddanie się dozorowi; 1202 nieletnich skorzystało z tej możliwości⁵⁴.

Na fali strachu wywołanej atakami terrorystycznymi w Wielkiej Brytanii oraz na tle aktywnego uczestnictwa tego kraju w wojnie z terroryzmem, w 2004 r. zdecydowano o wprowadzeniu wysoce kontrowersyjnego programu pilotażowego kontroli przebywania osób ubiegających się o status uchodźcy. Program ten był zakrojony na znikomą skalę, ale posłużył do przetarcia szlaków do formalnego wprowadzenia możliwości użycia monitoringu w stosunku do kategorii osób innych niż osoby podejrzane lub skazane za popełnienie przestępstwa. W 2005 r. uchwalono bowiem ustawy o ochronie przeciwko terroryzmowi, gdzie rozszerzono możliwość używania monitoringu w postaci tzw. *control orders* w stosunku do osób podejrzewanych o współpracę z terrorystami⁵⁵. Dozór elektroniczny w połączeniu z daleko posuniętymi restrykcjami w zakresie poruszania zastosowano wobec zatrzymanych muzułmanów, którzy byli przetrzymywani bez postawienia im formalnych zarzutów⁵⁶. Spowodowało to burzliwą debatę nad legalnością stosowania sankcji dozoru wobec osób nieskazanych. Wybuchły obawy, czy wprowadzenie tak szerokiej możliwości inwigilacji bez sankcjonującego wyroku sądowego nie otworzy puszkę Pandory i nie doprowadzi do obejmowania elektronicznym nadzorem dalszych kategorii osób. Debatę ta nie doczekała się jeszcze jednoznacznego rozstrzygnięcia. Co warto jest jednak podkreślić, wobec wspomnianych muzułmanów zastosowano *control orders* łączące dozór z zakazem komunikowania się, w tym używania telefonów czy Internetu. W dobie społeczeństwa informatycznego można podejrzewać, że w tym kierunku właśnie pójdzie ewolucja instytucji samego dozoru, który jako środek egzekwujący przebywanie w domu przestaje spełniać postawione przed nim cele izolacyjne⁵⁷.

V. Stosowana technologia

Konstrukcja urządzeń dozoru będących w użyciu w Stanach Zjednoczonych jest różnorodna. Technologia ciągłej sygnalizacji (*continuously signaling equipment*)⁵⁸ polega na umieszczeniu na ciele, w praktyce najczę-

⁵⁴ Home Office, Probation Statistics, England and Wales, Crown Copyright 2004, s. 9–10.

⁵⁵ M. Nellis, Electronic Monitoring and the Creation of Control Orders for Terrorist Suspects in Britain, (w:) T. Abbas, Islamic Political Radicalism: A European Perspective, Edinburgh 2007, s. 264.

⁵⁶ Było to dozwolone od uchwalenia w 2001 r. ustawy o przeciwdziałaniu terroryzmowi, przestępczości i bezpieczeństwie, z powodu wyłączenia się Wielkiej Brytanii (*opt-out*) spod uregulowań art. 5 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.

⁵⁷ M. Nellis, Electronic Monitoring..., *op. cit.*, s. 275.

⁵⁸ A. K. Schmidt, Electronic Monitoring..., *op. cit.*, s. 10.

ściej na nadgarstku lub kostce, osoby podanej dozorowi nadajnika. Odbiornik – dialer za pomocą telefonu stacjonarnego w mieszkaniu, do którego jest podłączony, odbiera sygnał pochodzący z nadajnika i wysyła go do głównego komputera w centrum monitoringu, gdzie przebieg nadawania sygnału zostaje archiwizowany w pamięci komputera. Komputer przechowuje także informacje o zindywidualizowanym planie dnia dozorowanej osoby. Odbiornik – dialer przesyła do centrum monitoringu informacje o każdym przybyciu oraz opuszczeniu lokalu przez osobę poddaną dozorowi. W przypadku stwierdzenia złamania nakazu obecności w domu w wyznaczonym czasie komputer informuje o tym osobę nadzorującą. Ten sposób monitoringu określa się jako „aktywny” system nadzoru⁵⁹, ponieważ możliwe jest zamontowanie urządzeń wykrywających także w innych miejscach niż lokal mieszkalny osoby dozorowanej. W szczególności za pomocą monitoringu elektronicznego można skutecznie egzekwować zakaz zbliżania się do określonych osób, jeżeli osoby te także noszą odpowiednio skonstruowane urządzenia. Na tej samej zasadzie można wymusić wykonywanie zakazu przebywania w określonych miejscach. W literaturze opisuje się nawet, że przez umieszczenie urządzeń wykrywających na przystankach autobusowych oraz stacjach kolejowych można śledzić do pewnego stopnia przemieszczanie się osoby dozorowanej do szkoły czy pracy⁶⁰. Jest to jednak niestosowane w praktyce. Technologia planowanego kontaktu (*programmed contact equipment*)⁶¹ polega na periodycznym nawiązywaniu połączeń telefonicznych, by stwierdzić, że dozorowana osoba przebywa w domu. Weryfikacja może przebiegać na wiele sposobów, jednym z najpopularniejszych jest zbliżenie nadajnika do przyłączonego do telefonu odbiornika i potrząśnięcie dłonią, co inicjuje przekazanie sygnału. Inną często stosowaną metodą jest weryfikacja głosowa, podczas której osoba dozorowana wypowiada uprzednio zarejestrowane słowa, co pozwala na automatyczne skontrolowanie tożsamości osoby noszącej nadajnik. W udoskonalonej technicznie wersji tożsamość weryfikowana jest na podstawie hasła, odciska palców czy za pomocą skanowania siatkówki oka⁶². W użyciu znajdują się także urządzenia, które w nieustalonym, losowo wybranym momencie wydają sygnał, po którym osoba poddana dozorowi ma obowiązek wykręcić określony numer. Podczas nawiązanego połączenia telefonicznego za pomocą techniki komputerowej poddaje się kontroli, czy osoba ta znajduje się we właściwej lokalizacji. Opisanie technologie to pasywne rodzaje dozoru⁶³. Urządzenia służące do dozoru elektronicznego mogą także umożliwiać kontrolę zawartości

⁵⁹ J. Senna, L. Siegel, Introduction..., *op. cit.*, s. 475.

⁶⁰ M. Black, R. G. Smith, Electronic..., *op. cit.*, s. 2.

⁶¹ A. K. Schmidt, *ibidem*, s. 11.

⁶² M. Black, R. G. Smith, *ibidem*, s. 2.

⁶³ J. Senna, L. Siegel, *ibidem*; M. Black, R. G. Smith, *ibidem*.

alkoholu na odległość. Mogą także zamiast przesyłania sygnałów i informacji za pomocą łącz telekomunikacyjnych, wykorzystywać do tego celu fale radiowe o określonej częstotliwości⁶⁴. Często ich stosowanie łączy się także z wrywkowym sprawdzeniem obecności dozorowanej osoby w miejscach, gdzie zgodnie z nakazem sądu powinien przebywać, jak zakład pracy czy ośrodek leczenia odwykowego (tzw. *driver-by*)⁶⁵. Postuluje się, żeby takie kontakty miały miejsce tak często, na ile jest to możliwe. Komputery oraz nowoczesna technika nie może zastąpić bowiem człowieka w sprawowaniu efektywnego nadzoru⁶⁶.

Powyżej opisane urządzenia mogą skutecznie stwierdzić, czy osoba poddana dozorowi elektronicznemu przebywa w sądownie nakazanym lokalu. Jednakże w przypadku złamania przez nią zakazu opuszczania miejsca zamieszkania, osoba ta wymyka się wymiarowi sprawiedliwości i pozostaje poza wszelką kontrolą. Technologia elektroniczna poszła więc o krok dalej. W 1996 r. w Stanach Zjednoczonych rozpoczęto eksperymenty z monitorowaniem elektronicznym opierającym się na technologii GPS⁶⁷. Technologia ta do tej pory stosowana w operacjach wojskowych, interwencjach policyjnych, telekomunikacji czy naprowadzaniu samochodów opiera się o trzy elementy: satelity, sieć stacji naziemnych oraz przenośne urządzenia nadawcze⁶⁸. Próby zastosowania tej technologii także do dozoru elektronicznego miały miejsce przede wszystkim na Florydzie, ale także w New Jersey, Teksasie i Michigan. Pierwsze skonstruowane urządzenia były problematyczne dla osoby dozorowanej. Musiała ona wciąż mieć nadajnik umieszczony wokół kostki, a oprócz tego miała obowiązek stałego noszenia ze sobą worka z urządzeniem do przenoszenia sygnału oraz monitorowania jego źródła. Tym samym pierwsze testy mogły być przeprowadzone jedynie z osobami rokującymi pozytywne prognozy kryminologiczne oraz osobami, wobec których zastosowano w postępowaniu przygotowawczym poręczenie majątkowe. Spośród więźniów wybrano osoby skazane za prowadzenie pojazdu w stanie nietrzeźwości oraz za znęcanie się nad rodziną. Na Florydzie i w Arizonie programem objęto natomiast przestępców na tle seksualnym, w szczególności pedofilów. Szczególnie te projekty spotkały się ze szczególnym zainteresowaniem, gdyż spodziewano się, że jeśli technologia GPS odniesie sukces, zostanie wprowadzona przede wszystkim jako skuteczny środek kontrolny dla tej kategorii przestępców. W przeciwieństwie do monitoringu

⁶⁴ M. Nellis, *Electronic Monitoring, Satellite Tracking, and the New Punitiveness in England and Wales*, (w:) J. Pratt, *The New Punitiveness: Trends, Theories, Perspectives*, Cullompton 2005, s. 167.

⁶⁵ A. K. Schmidt, *Electronic...*, *op. cit.*, s. 11.

⁶⁶ R. Enos, C. M. Black, J. F. Quinn, J. E. Holman, *Alternative Sentencing: Electronically Monitored Correctional Supervision*, Bristol 1992.

⁶⁷ M. Nellis, *Electronic...*, *op. cit.*, s. 224.

⁶⁸ M. Black, R. G. Smith, *Electronic...*, *op. cit.*, s. 2.

biernego i aktywnego umożliwia ona bowiem wyznaczenie sfer, do których osobie dozorowanej zabrania się wstępu. Takimi miejscami mogą być place zabaw czy parki. Tym samym działa także prewencyjnie, zapewniając zwiększoną ochronę osobom faktycznie lub choćby tylko potencjalnie pokrzywdzonym przestępstwem⁶⁹. Z powodu trudności technologicznych programy zakończyły się jedynie umiarkowanym powodzeniem, co jednak nie powstrzymało innych stanowych legislatorów przed oparciem implementowanego dozoru elektronicznego na technologii GPS. Obecnie w większości stanów jest to z sukcesem praktykowane⁷⁰. Przykładem stanu, gdzie do monitoringu elektronicznego wykorzystuje się właśnie technologię GPS, jest Teksas⁷¹. Inne państwa podążyły szlakiem wytyczonym przez amerykańskie ustawodawstwo karne. Na fali oburzenia społecznego oraz fali paniki wywołanej przez głośne zabójstwo przez pedofila ośmioletniej Sary Payne⁷² rozgorzała dyskusja nad zastosowaniem technologii GPS do monitoringu elektronicznego także w Anglii i Walii. Mimo że brakowało wiarygodnej ewaluacji przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych programów, także Brytyjczycy zdecydowali się przeprowadzić próby, czy technicznie możliwe jest stosowanie dozoru elektronicznego przy użyciu technologii GPS. Przy wsparciu rządu laburzystów pilotażowe programy rozpoczęto w 2004 r.⁷³. Jak do tej pory nie wyszły one poza fazę wdrożeniową.

VI. Podsumowanie

Doświadczenia krajów, gdzie dozór elektroniczny jest już stosowany, niewątpliwie świadczą, że jest on potrzebną instytucją prawno-karną. Przede wszystkim przez jego wprowadzenie rozszerzony jest wachlarz sankcji karnych będących do sędziowskiej dyspozycji. Jest to zawsze rozwiązanie korzystne, gdyż pozwala na daleko posuniętą indywidualizację kary.

Wciąż otwartym problemem jest niedopracowanie techniczne urządzeń dozorujących. W Stanach Zjednoczonych usterki techniczne zdarzały się na porządku dziennym. Dodatkowo, wykorzystując niedoskonałość konstrukcyjną urządzeń, notoryczne były próby ich „oszukania” przez uprzednie nagrywanie wiadomości głosowych na automatycznych sekretarkach⁷⁴. Te trudności powinny z czasem zniknąć z powodu coraz powszechniejszego wyko-

⁶⁹ J. Petersilia, *When Prisoners Come Home: Parole and Prisoner Re-entry*, New York 2003, s. 91.

⁷⁰ M. Black, R. G. Smith, *ibidem*.

⁷¹ J. Dziewoński, *W więzieniach Teksasu*, *Forum Penitencjarne* 2006, nr 10.

⁷² T. Thomas, *Sex Offender Community Notification: Experiences from America*, *The Howard Journal of Criminal Justice* 2003, nr 42, s. 217–228.

⁷³ M. Nellis, *Electronic...*, *op. cit.*, s. 167.

⁷⁴ *ibidem*.

rzystania i udoskonalenia technologii GPS, a także testowania innych daleko bardziej zaawansowanych urządzeń elektronicznych. W Polsce jednakże, przynajmniej w okresie obowiązywania świeżo uchwalonej ustawy epizodycznej, będziemy się jeszcze z tymi trudnościami borykali.

Nie sposób w podsumowaniu pominąć faktu, że, jak wskazują doświadczenia innych krajów, mimo iż z reguły impulsem do wprowadzenia dozoru elektronicznego do systemu sankcji jest przeludnienie więzień, to jednak nie jest ono na nie właściwym lekarstwem. W żadnym kraju, które wprowadziło dozór elektroniczny, nie doszło do rozładowania przeludnienia w więzieniach. Anglia może być najlepszym dowodem na tą tezę, gdyż w momencie wprowadzenia monitoringu przeludnienie było umiarkowane, jednakże z biegiem czasu rozrosło się do katastrofalnych rozmiarów. Mimo wszystkich szumnych zapowiedzi należy się spodziewać, że w Polsce powtórzy się angielski schemat. W zamierzeniach projektodawcy ustawy dozorem elektronicznym ma zostać objęta grupa początkowo 3 tysięcy osób, a docelowo od 15 tysięcy do 20 tysięcy osób. Takie założenia trzeba uznać za mało realne i raczej życzeniowe, jeśli zważyć, że w Anglii przez dwa pierwsze lata elektroniczny monitoring zastosowano wobec zaledwie 50 skazanych (z czego w przypadku 29 z nich zakończyło się to niepowodzeniem), dopiero po piętnastu latach po wprowadzeniu dozoru objęto nim owe graniczne 20 tysięcy osób. Tuż po wprowadzeniu sankcji sytuacja niewiele lepiej wyglądała w Holandii, gdzie przez półtora roku trwania pierwszego projektu pilotażowego systemem objęto 279 osób. Także w Stanach Zjednoczonych minęły lata zanim dozór elektroniczny ugruntował sobie pozycję jako wiarygodna i skuteczna sankcja karna. Choć w żadnym z krajów większego problemu nie stanowiło techniczne i finansowe zaplecze projektów, to niezbędny czas musiał upłynąć, zanim orzecznictwo zaakceptowało świeżo wprowadzoną sankcję. W mojej opinii okres do 31 sierpnia 2014 r. będący czasem obowiązywania projektowanej ustawy epizodycznej będzie dopiero czasokresem przeznaczonym na jej okrzepnięcie w katalogu kar, a w żadnym razie zaś nie doprowadzi do rozładowania kryzysowego przeludnienia więzień⁷⁵.

Wydaje się, że wprowadzenie dozoru elektronicznego do porządków prawnych było oczywistą konsekwencją nie tylko palących potrzeb prawno-karnych, ale także postępu w dziedzinie elektroniki⁷⁶. Zaawansowanie technologiczne przekształciło idee przejawiające się jedynie na gruncie bajek czy filmów *science-fiction* w rzeczywistość. Podążając za ciosem, filozofowie idą o krok dalej, prognozując całkowite odłożenie do lamusa instytucji więzienia,

⁷⁵ Informacje o obecnym stanie więziennictwa: http://www.ms.gov.pl/aktual/wyk_kary_071220.pdf (odczyt w dniu 11 stycznia 2008 r.).

⁷⁶ G. T a d d e i E l m i, Informazione elettrica e società. Dall diritto dell'informatica alla società "informatica", Theoria, Segunda Época 1995, vol. X, no. 23, s. 197.

jaką znamy na skutek rozbudowania systemu monitoringu⁷⁷. W dobie testowania urządzeń dozoru przybierających formy implantów, wprowadzanych chirurgicznie pod skórę i mierzących poziom ciśnienia krwi oraz rytm serca jako wskaźniki narastającej agresji⁷⁸, nie jest nieuprawnionym pytanie, jak daleko jesteśmy się w stanie posunąć w dążeniu do kontroli przestępców⁷⁹. Równie fundamentalne jest taksatywne wyliczenie kategorii osób, w stosunku do których możliwe jest zastosowanie monitoringu. Przez poddanie dozorowi osób podejrzewanych o terroryzm w Wielkiej Brytanii złamany został monopol na stosowanie monitoringu tylko wobec osób skazanych wyrokiem sądowym lub tych, które w innym razie poddane byłyby surowszym środkom zapobiegawczym. Pojawiły się nierzadkie głosy o potrzebie dozoru recydywistów⁸⁰ lub osób ubiegających się o przyznanie azylu⁸¹. Czy dopuszczalnym jest więc stosowanie dozoru wobec osób psychicznie chorych?⁸² Wobec zarażonych wirusem HIV? Wobec nastolatków po próbach samobójczych? Gdzie kończy się łańcuch osób, wobec których możemy albo nawet musimy poddać kontroli i inwigilacji. W moim głębokim przekonaniu, zanim uruchomione zostaną pierwsze urządzenia dozoru, nie można uciec od zainicjowania dyskursu społecznego dotyczącego aksjologii stosowania dozoru elektronicznego. W przeciwnym razie pewnego dnia obudzimy się wszyscy pośrodku wielkiego Panoptikonu⁸³.

⁷⁷ G. Deleuze, Das elektronische Halsband. Innenansicht der kontrollierten Gesellschaft, *Neue Rundschau* 1990, nr 4, s. 5–10.

⁷⁸ M. Wright, Surgical Tag Plan for Sex-Offenders, *The Observer*, Sunday November 2002, nr 12 (<http://www.guardian.co.uk/society/2002/nov/17/childrenservices.crime> – odczyt w dniu 11 stycznia 2008 r.).

⁷⁹ M. Black, R. G. Smith, *Electronic...*, *op. cit.*, s. 4; por. J. Petersilia, *When Prisoners Come Home...*, *op. cit.*, s. 91–92.

⁸⁰ E. Wallis, *Punishment In the Community*, *Criminal Justice Management*, September 2003, s. 6.

⁸¹ M. Nellis, *The Truly Remarkable Thing: Introducing Satellite Tracking of Offenders to England and Wales*, s. 11 (<http://www.probationboards.co.uk/uploads/vista/151/pdf/Nellis.pdf> – odczyt w dniu 11 stycznia 2008 r.).

⁸² Retoryczne pytania cytowane za: J. Senna, L. Siegel, *Introduction...*, *op. cit.*, s. 476.

⁸³ Por.: R. Fox, *Someone To Watch Over Us*, *Criminology and Criminal Justice* 2001, vol. 1, no. 3, s. 251 i nast.; B. Bloomfield, *In the Right Place at the Right Time: Electronic Tagging and Problems of Social Order/Disorder*, *The Sociological Review* 2001, no. 49, s. 174–201; R. Jones, *Digital Rule. Punishment, Control and Technology*, *Punishment & Society* 2000, vol. 2, no. 1, s. 5–22; D. Lyon, *The Electronic Eye...*, *op. cit.*, s. 67–78.